INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF
Contemporary Pedagogical and Philological Research
2026 / No. 1(2)

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

JADIDCHILIK HARAKATIDA QIZLAR VA AYOLLAR TA’LIMI MASALASI: G‘OYA, AMALIYOT VA HUQUQIY-IJTIMOIY MAZMUN

Maxammadaliyeva Muqaddas Sodiqjon qizi
Namangan davlat pedagogika instituti Ijtimoiy fanlar fakulteti Milliy g‘oya ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar: Xolmatov G‘ayratjon Muxtoraliyevich
Namangan davlat pedagogika instituti Falsafiy va tarixiy fanlar kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. Maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda jadidlarning qizlar va ayollar ta’limiga oid qarashlari, ularning amaliy faoliyati hamda bu masalaning huquqiy-ijtimoiy mazmuni tahlil qilinadi. Masala g‘oya, amaliyot va jadid ayollarining o‘z faoliyati qatlamlari bo‘yicha ko‘rib chiqilib, otinoyi maktablari bilan aloqasi, jadidlar orasidagi qarashlar farqi va amaliy cheklovlar ko‘rsatiladi. Har bir xulosaning qaysi manbaga tayanishi bet raqami bilan keltirilgan.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, qizlar ta’limi, otinoyi maktablari, yangi usul maktablari, jadid ayollari, ta’lim huquqi, ijtimoiy tenglik.

Kirish

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda qizlar dastlabki ta’limni asosan otinoyilar uyida tashkil etilgan maktablarda olgan. Jadidlar esa xotin-qizlar savodxonligining pastligini qattiq tanqid qilib, millat taqdiri uchun ularning bilim saviyasini ko‘tarish va yangi maktablar tashkil etishni yoqlab chiqdilar. Mazkur maqolaning maqsadi jadidchilik harakatida qizlar va ayollar ta’limi masalasi qanday qo‘yilgani, u qay darajada amalga oshgani va qanday huquqiy-ijtimoiy mazmunga ega bo‘lganini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotning farazi shuki, jadidlar qizlar ta’limini faqat oilaviy tarbiya masalasi sifatida emas, balki millat taraqqiyoti va ayol huquqlari bilan bog‘liq ijtimoiy vazifa deb bilgan. Faraz uch qatlam — g‘oya, amaliyot va jadid

ayollarining o‘z faoliyati — bo‘yicha tekshirildi, har bir xulosa tayangan manba bet raqami bilan ko‘rsatildi [1, 270-b.; 2, 64-b.].

Jadidlargacha bo‘lgan holat: otinoyi maktablari

Qizlar ta’limining asosiy shakli otinoyi maktablari bo‘lib, ular o‘qituvchi ayollarning uylarida tashkil etilgan; qizlarga Qur’on o‘qish, yozish, diniy qoidalar, odob-axloq va kundalik turmushga oid bilimlar o‘rgatilgan. Otinoyilar nafaqat muallima, balki ayollar yig‘inlarining rahbari ham bo‘lgan; Qo‘qon xonligida ular norasmiy huquqiy maslahatchi va oilaviy nizolarni hal qiluvchi vazifasini ham bajargan, Uvaysiy maktablarida esa o‘quv dasturi adabiyot, tarix va odob kabi dunyoviy elementlarni ham qamragan. Sadriddin Ayniy ham dastlabki ta’limni qizlar maktabida olgan. Jadidlar nuqtayi nazaridan esa bu tizim yetarli emas edi: qizlar 3–4 ta surani yodlab, keyin uy ishlariga o‘tgan va erta turmushga uzatilgan; ota-onalar ko‘pincha qizning o‘qishini bir yildan so‘ng to‘xtatgan [1, 270–271-b.; 2, 64-b., 66-b.; 3, 153-b.].

Bizningcha, jadidlar qizlar ta’limini noldan boshlamagan: otinoyi maktablari savodxonlikning dastlabki poydevorini yaratgan, jadidlar esa uning mazmuni va davomiyligini o‘zgartirishni talab qilgan. Bu xulosa otinoyi maktablari keyin shakllangan yangi ta’lim tizimi uchun zamin yaratgan degan baho hamda jadidlar ayol huquqlarini zamonaviy huquqiy doiraga olib chiqishda shu tarixiy tajribaga tayanganligi haqidagi fikrga asoslanadi [1, 273-b.; 3, 153-b.].

Jadidlarning qarashlari: qizlar nima uchun o‘qishi kerak?

Jadidlar qizlar ta’limini bir necha dalil bilan asosladilar. Birinchi dalil — onaning farzand tarbiyasidagi o‘rni: Ayniy savodli ayol farzandini ham taraqqiyli odam qilishini yozgan; Fitrat esa kelajak avlod ongsiz va johil bo‘lmasligi uchun ayollar o‘qimishli, sog‘liqni saqlash va tarbiyadan xabardor bo‘lishi zarurligini ta’kidlagan. Ikkinchi dalil — ayolning kasb egallashi: Fitratga ko‘ra, qizlar avval savod va hisobni, keyin diniy ilmlarni o‘rganishi, kasb uchun esa tabobat, handasa, tarbiya, huquq kabi oliy ilmlarni egallashi zarur. Uchinchi dalil — tenglik: Munavvar qori ayollarni tezroq ozod qilish

va maktablarda erkaklar bilan tenglik asosida o‘qitishni yoqlagan; Cho‘lpon esa qizlar zehn va qobiliyat jihatidan o‘g‘il bolalardan qolishmasligini ta’kidlagan [1, 272-b.; 2, 64-b., 65-b., 68-b.].

Bizningcha, bu dalillar jadidlarning ayol masalasiga yondashuvida ikki qatlam borligini ko‘rsatadi: instrumental qatlam (ayol — farzand tarbiyachisi, ya’ni millat taraqqiyoti vositasi) va shaxsiy-huquqiy qatlam (ayol — kasb egallashi va teng ta’lim olishi mumkin bo‘lgan mustaqil shaxs). Jadidlarning hammasi ikkinchi qatlamni bir xil qabul qilmagan: Avloniy ikki jins og‘ir-yengil mehnatda teng ishlasin demaydi, har kim o‘z vazifasini puxta bilishi kerak deb hisoblaydi. Fikrimizcha, jadidlarda ta’limda tenglik g‘oyasi vazifalardagi tenglikka qaraganda ancha izchil ilgari surilgan; bu xulosa Fitrat va Munavvar qorining qarashlari bilan Avloniy qarashining solishtirilishiga tayanadi [2, 65-b., 68-b.].

Amaliyot: qizlar uchun yangi usul maktablari

Jadidlar o‘z mablag‘lari hisobidan yangi usul maktablarini ochib, ularda o‘g‘il va qiz bolalarning birga o‘qishini tashkil eta boshladilar. Abduqodir Shakuriy Samarqandda o‘g‘il va qizlarni birga o‘qitgan, qizlarga uning xotini dars berishga ko‘maklashgan, bu mahalliy boylar va ruhoniylarning noroziligiga sabab bo‘lgan. Arxiv hujjatlariga ko‘ra, Toshkentda Eshonxo‘ja Xonxo‘jayev maktabida 3 ta, Sobirjon Rahimov maktabida 15 ta qiz o‘qigan; Qo‘qonda Muhammadjon Xoliqiy 1913-yilda qizlar maktabini ham tashkil qilgan; Avloniy maktabida qizlar o‘g‘il bolalar bilan yonma-yon o‘tirgan. Jadid maktablarida qizlar 7 yoshdan o‘qishni boshlab, 13 yoshda tugatgan. G’.M. Xolmatovning dissertatsiya tadqiqotiga ko‘ra, jadidlar zamonaviy ta’lim orqali o‘g‘il bolalar bilan birga qizlarning ham savodxonligiga erishishni maqsad qilgan va bu bilan ijtimoiy turmushda yangicha yondashuvni ilgari surgan [2, 66-b., 67-b.; 4, 12-b.].

Amaliyot qiyinchiliklarga duch keldi. Cho‘lpon 1923-yilda qiz maktablarining soni juda oz ekanini, o‘quvchilar kamayib, maktablar tugatilayotganini tanqid qilgan.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

1918–1919-yillardagi matbuotda Toshkentda qizlar uchun maxsus maktab, jamiyat va qiroatxona yo‘qligi, muallimalar yetishmasligi sababli 7 oylik muallimalar kursi ochilgani yozilgan. Bizningcha, arxivdan keltirilgan raqamlar (3 va 15 nafar qiz) kichik: demak, jadid maktablarining qizlar ta’limiga ta’siri miqdoriy emas, namunaviy xarakterda edi. Muallimalar tanqisligi esa qizlar ta’limi muammosi faqat g‘oyaviy emas, kadrlar masalasi ham ekanini ko‘rsatadi [1, 272-b.; 2, 66-b.; 3, 153–154-b.].

Jadid ayollari: ta’lim natijasi va ijtimoiy subyekt

Jadid ayollari deb ataluvchi ayollar faoliyati ham ta’lim natijasining yaqqol ifodasi bo‘ldi. Xayriniso Majidxonova jadid maktabida ta’lim olgan, 1922-yilda Germaniyaga o‘qishga yuborilgan qizlardan biri bo‘lgan va keyinchalik bolalar salomatligi sohasida ishlagan; Maryam Sultonmurodova jadid maktabida o‘qigan, jurnalistika va tarjima bilan shug‘ullangan; Diloro Yusupova O‘zbekistonning birinchi ayol huquqshunosi sifatida tilga olinadi. Nozimaxonim esa ayol ovozini matbuot maydoniga olib chiqqan dastlabki jurnalist-publitsistlardan biri hisoblanadi. Tadqiqotchi ularning faoliyatini uch darajada — shaxsiy o‘zgarish, kasbiy faollik va jamiyatga ta’sir — ko‘radi [5, 4–5-b.].

Bizningcha, jadid ayollarining tajribasi jadid erkaklar ilgari surgan g‘oyaning amaldagi isboti bo‘ldi: “qiz bola o‘qishi kerakmi?”, “ayol kasb egallashi mumkinmi?” kabi savollarga ular o‘z hayoti bilan javob berdilar. Muallif ularning qatag‘on qilinishini ta’lim olgan, mustaqil fikrlovchi ayol obrazi tuzum uchun xavfli ko‘ringani bilan izohlaydi; fikrimizcha, bu talqin ayollar ta’limining o‘zi siyosiy ahamiyat kasb etganini ko‘rsatadi [5, 5–6-b.].

Qizlar ta’limi huquqiy masala sifatida

Jadidlar qizlar ta’limi masalasini huquq bilan bog‘ladilar. Xolmatov tadqiqotida jadidlarning xotin-qizlar ozodligiga munosabati va saylov huquqi kabi masalalardagi qarashlari jahon tadqiqotlarida alohida yo‘nalish sifatida o‘rganilayotgani qayd etiladi. Fitrat ayollarning teng huquqligini yoqlagan; uning “Oila” risolasida (Rustam

Sharipovning talqiniga ko‘ra) ayollar huquqlari bevosita maktab bilan bog‘langan, risola musulmon ayollarni yangi maktablarga jalb etishni maqsad qilgan. XIX asr oxiri – XX asr boshida mahr va xulu’ kabi shariat institutlari ayolning mulkiy va oilaviy himoyasini ta’minlagan, jadidlar esa ayol huquqlarini zamonaviy huquqiy doiraga olib chiqishda shu tarixiy tajribaga tayanganlar [2, 65-b., 67-b.; 3, 153–155-b.; 4, 5-b.].

Bizningcha, jadidlar ayol huquqini ta’lim orqali ilgari surgan: ularda ta’lim ayolning kasb egallashi (huquq kabi sohalargacha), oilada va jamiyatda o‘z o‘rnini anglashi hamda huquqlarini talab qila olishining old sharti sifatida ko‘rilgan. Bu xulosa jadidlar fikricha ayollar o‘z huquqini anglab, talab qilishi uchun diniy va dunyoviy bilim imkoniyatlari yaratilishi zarurligi haqidagi ma’lumotga tayanadi. Diloro Yusupovaning huquqshunos bo‘lishi esa ta’lim, kasb va huquqiy faoliyat zanjirining amaldagi natijasidir [2, 65-b., 67-b.; 5, 4-b.].

Tahlil chegaralari

Tahlilning chegaralarini ham ko‘rsatish zarur. Birinchidan, jadid ayollari tarixiy manbalarda ko‘pincha fojiaviy taqdir va qatag‘on kontekstida tilga olinadi, ularning ijtimoiy-ma’rifiy faoliyati esa yetarlicha tizimli tahlil qilinmagan. Ikkinchidan, jadidchilik asosan tarixchi va adabiyotshunoslar tomonidan o‘rganilgan, ijtimoiy falsafa kontekstida esa kam tadqiq etilgan. Uchinchidan, manbalardagi raqamlar (qizlar soni) tarqoq va o‘zaro solishtirib bo‘lmaydi, shuning uchun miqdoriy xulosalar chiqarmadik. To‘rtinchidan, maqola asosan ikkilamchi tadqiqotlarga tayanadi; jadidlarning o‘z maqolalarini bevosita tahlil qilish keyingi ishning vazifasidir [4, 8-b.; 5, 2-b.].

Xulosa

Demak, tadqiqot farazi asosan tasdiqlandi: jadidlar qizlar ta’limini millat taraqqiyoti va ayol huquqlari bilan bog‘liq ijtimoiy vazifa deb bildilar. Ular otinoyi maktablari poydevoriga tayanib, qizlarga dunyoviy fanlar, kasb va teng ta’lim imkoniyatini talab qildilar, amalda esa cheklangan miqyosda bo‘lsa-da, qizlar

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

maktablarini ochdilar. Bizningcha, jadidlar tajribasining asosiy saboqi shuki, qizlar ta’limi faqat g‘oya bilan emas, o‘qituvchi kadrlar, moliyaviy va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash bilan birga hal bo‘ladi; jadid ayollarining tajribasi esa ta’lim kasb va ijtimoiy faollikka olib kelishini ko‘rsatadi [2, 66-b., 69-b.; 3, 154-b.; 5, 5-b.].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tilavova Sh. Turkistonda XIX asr oxiri – XX asr boshlarida xotin-qizlar ta’limi // Jamiyat va innovatsiyalar. – 2026. – Special Issue 02. – B. 269–273. DOI: 10.47689/2181-1415-vol7-iss2/S-pp269-273.

2. Sharipova D.M. Jadid ma’rifatparvarlarining o‘lkada xotin-qizlar savodxonlik darajasini oshirishdagi islohotlari // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2026. – 6(3). – B. 63–69.

3. Xolmirzayeva M.E. O‘zbekistonda gender tenglik madaniyati va ayol huquqlari evolyutsiyasi: tarixiy-huquqiy tahlil // Oriental Renaissance. – 2026. – 6(20), 11-fevral. – B. 152–156. DOI: 10.24412/2181-1784-2026-20-152-156.

4. Xolmatov G’.M. Jamiyatning yangi taraqqiyot bosqichida jadidchilar ta’limoti (ijtimoiy-falsafiy tahlil): falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Namangan: Namangan davlat universiteti, 2024. – B. 3–20 (o‘zbekcha matn).

5. Ergashova M. Jadid ayollari faoliyatida ma’rifatparvarlik g‘oyalarining ijtimoiy-falsafiy talqini // Xorijiy lingvistika va lingvodidaktika. – 2026. – Special Issue 5. – B. 1–6. DOI: 10.47689/2181-3701-vol4-iss5/S-pp1-6.